

ЧОВЕКОЯДСТВОТО В АПОКРИФНИ И ФОЛКЛОРНИ ТЕКСТОВЕ

Венета Савова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Албена Йорданова

Студентски семинар по практическа етнология и фолклористика

„Проф. д-р Иван Шишманов“

Това изследване е пръв опит да бъдат обединени усилията на медиевист и етнолог за проучването на едно явление, което ментално или физически, но постоянно съпътства човечеството от неговото създаване до днес. Става дума за т.нар. „човекоядство“, „людоедство“, „канибализъм“ или „андрофагия“.

Работата е съставена от две самостоятелно разработени части, които носят следните подзаглавия:

Първа част (медиевистична) – „Апокрифните деяния на светите апостоли Андрей и Матей“ (проблеми на интерпретацията на текста) – авт. Венета Савова

Втора част (етноложка) – „Етноложки поглед върху проблема“ – авт. Албена Йорданова

I. МЕДИЕВИСТИЧНА ЧАСТ

Интерпретирането на апокрифния текст „**Деяние на Андрей и Матей**“¹, такъв, какъвто ни е представен в новобългарски превод в т. I на поредицата „Стара българска литература“, по необходимост налага разширяване на зрителните точки, от които трябва да бъде погледнат. Това разширяване е обусловено на първо място във връзка с уточняването на статута и самоличността на едно от основните действащи лица в апокрифа, съдейки от преводния текст – апостол Матей. На второ място, от проблемното и не докрай изяснено време и място на съставяне на текста, което, оказва се, получава различни трактовки при отделните изследователи на апокрифните текстове, свързани с ап. Андрей. На трето място, вече конкретното вглеждане в текста поражда и проблемно интерпретиране на основния текстови мотив – отиването в страната или града на човекоядците. Този основен компонент на текста има своите обвързвания със следните по-малки проблеми:

1. Изследване на феномена „човекоядство“ и свързаните с него локализации, такива, каквито ги намираме в текста на апокрифа, в древните автори (дохристиянски и християнски) и, разбира се, опитите на изследователите да обвържат този неизвестен нам град от изследвания апокриф с конкретни топоси, представени в протяжната по време словесна традиция на апостол Андрей.

2. Не по-малко важен за нас е и чисто аналитичният опит да обвържем семантично мотива за ядене на хора (респ., пиене на кръв и пр.) с апостола, изпратен по Божия воля в страната на човекоядците, чрез сравнително четене на първа глава от книга „**Деяния на светите апостоли**“ и апокрифния текст.

3. На последно място, ще се представят и факти, които указват предполагаема от нас връзка между описаната от апокрифа картина в града на човекоядците и библейски (по-конкретно от книгата на пророк Йеремиа и др. !), сведения за отклонения на евреите от ортодоксалния юдаизъм, свързани с почит към идоли и човешки жертвоприношения.

Още при първи прочит на новобългарския превод на апокрифа научаваме, че в „ония дни“ апостолите се събрали при Исус, за да си разпределят страните, в които да проповядват Благовестието. „И падна се на Матей жребий да отиде в страната на човекоядците.“ Нито преводът на апокрифа, нито съставителските бележки указват кой точно апостол се крие зад вече споменатото име „Матей“. Трябва да уточним, че от

Новозаветния текст ни е известен апостол Матей, който е бил по занятие митар, наричан бил Левий, брат е на ап. Яков Алфеев, а също известно е, че е автор на едно от четирите канонични Евангелия.

Дали обаче зад героя от апокрифа апостол Матей трябва да разпознаваме евангелист Матей? Отговорът е „не”, макар преданието за евангелиста да разказва, че той също отишъл при един див народ с лоши нрави и обичаи.²

Действително, в традицията е известен един друг апокриф – **Martyrium Mattaei**, в който точно ев. Матей, а не някой друг, е изпратен от Христос в града на човекоядците, а името на на града се предава като **Myrna (Myrne)**³. Трябва да отбележим, че никъде в текста на апокрифа не се говори за апостол Матей като за евангелист. Библиографските справки в **ВНГ**⁴ и изследването на Сантос Отеро⁵ категорично определят този апокриф като „**Деяние на апостол Андрей и апостол Матия (Acta Andreae et Matthiae)**”. Отеро изброява 68 славянски преписа на този апокриф и, доколкото можем да се позовем на началата и оглавленията, дадени за отделните преписи, може да се каже, че на 13 места името на апостола се предава като – **Матѣя, Матѣя, Матѣя, Матѣя** и само един път четем в сборник от XVII в. (№ 803 от Троице – Сергиевата лавра) името като – **Матѣя** : Во время оно бѣша апостоли вкупѣ и мѣташа жребия и паде жребии на **Матѣя**.

Независимо от фонетичния вариант на името на апостол Матия в славянските преписи като Матей, изследователят Отеро отчита, че това е славянски превод на **Acta Andreae et Mattiae**.

Явно при превеждането на апокрифа и неговото проникване в славянска среда името на апостол Матия е било възприето по подобие на името на евангелиста Матей. За това способства и наличната фонетична близост на двете лични имена. Това предположение не означава обаче, че не е правена разлика между двамата апостоли, факт, който може да бъде проследен и до днес в съвременната църковна книжнина.⁶ Църковната традиция трайно пази събитийния вариант на името на апостол Матия като Матей, когато се говори за него в контекста на общото му деяние с ап. Андрей и особено когато текстът е посветен на ап. Андрей или се включва като четиво за 30 ноември.⁷

За да приключим своя екскурс за „имената” на Христовия апостол трябва да споменем и следния факт. В ръкопис от сбирката на БАН (№ 20 по описа на Хр. Кодов) – миней за месец август от XIV в., под датата 9-ти август, постоянна памет за ап. Матия в Източната църква, откриваме служба за апостола. В текста на службата изключително последователно ап. Матия е номиниран Матей. Тези наблюдения ни карат да мислим, че някакъвсем обичайно ап. Матия в славянската традиция е бил наричан Матей, без обаче да се изгубва неговата самоличност. Въпреки това, малкото факти, които и без това имаме за ап. Матия, а и проблемното му назоваване, както разбрахме, допълнително усложняват възприемането на апокрифния текст „**Деяние на Андрей и Матия**”.

Кой всъщност е ап. Матия?

Той е един от близките Христови последователи, най-често определяни като седемдесетте. След Възнесението на Христос, Матия бива избран на мястото на Иуда предателя. Първоначално Матия, както и всички други апостоли, проповядвали в Иерусалим, а след това се пръснали в различни посоки. Апостол Матия завършил живота си мъченически в Иерусалим.⁸

Вторият основен пункт от предлаганото изложение е свързан с предположенията за време и място на съставяне на апокрифния текст за Андрей и Матия.

Във връзка с проблема за евентуалното датиране на Деянията на Андрей, могат да се открият две предположения⁹. Първото свързва възникването на апокрифните Деяния на ап. Андрей с еретическите среди на гностици и манихеи. Ако приемем тази теза, то

най-вероятно те са се появили, ако не в края на III в., то (поне) в началото на IV в. Другата версия, поддържана от Фламион, не се съгласява, че Деянията са гностически. Фламион счита, че те са писани от ортодоксален писател, който е бил повлиян от неопитагорейството и дори от неоплатонизма¹⁰.

По отношение на интересувания ни мотив за „човекоядството“ и страната на човекоядците, който е доминиращ за текста на апокрифа, се налага осведомяване за интерпретациите, които този мотив получава у различните автори.

Според изследователя на Андреевата традиция Франсис Дворник, „историята за града на човекоядците може да се възприема като отражение на индиректно ехо от Андреевата дейност в Скития. Някои от племената на североизточния бряг на Черно море имали лоша репутация от класическите времена като особено опасни пирати. Страбон в своята „География“ споменава имената на някои от тях – Achaei, Zygi, Heniohi, като описва и смелите им атаки, идващи от техните флотилии.”¹¹

Гръцките деяния на Андрей не разкриват името на града на антропофагите. В извлечението от тези текстове, направено от Григорий, епископ на Тур, градът, в който е изпратен Андрей, за да спаси ап. Матия, е наречен **Мирмидона**¹². Това название може да се идентифицира с града Мирмекион в близост до Херсон Таврически. В късната традиция градът на човекоядците се свързва със Синоп на южното черноморско крайбрежие.

За да осмислим в дълбочина образа на ап. Матия, който по воля Божия е изпратен в града на човекоядците, се налага да подложим на коментар първа глава от библейската книга „**Деяния на светите апостоли**”¹³, където откриваме описание на избора на Матия за един от дванадесетте апостоли. Предложението за избор на нов апостол на мястото на предателя Иуда се открива в думите на ап. Петър пред събралото се множество от Христови последователи. [Деян. 1:16-19] „(а бяха се събрали около сто и двайсет души): мъже братя ! Трябваше да се изпълни написаното, що бе предрекъл Дух Светий чрез устата Давидови за Иуда¹⁴, водача на ония, които хванаха Исуса, защото той бе причислен към нас и получил бе жребията на тази служба; но със заплатата за своята неправда той придоби нива и, като се строполи ничком, пръсна се през средата, и всичката му вътрешност се изсипа; и това стана известно на всички жители иерусалимски, тъй че тая нива на техен език бе наречена Акелдама, сиреч кръвна нива.” Разказът на ап. Петър за съдбата на Иуда из Кариот след извършеното предателство се оказва особено важен за нашия анализ. Като придобил жребия на апостолската служба на мястото на Иуда, в лицето на ап. Матия трябва да се изпълни предсказанието на пророк и цар Давид 15 – „Защото в книгата на Псалмите е писано: „Жилището му да запустее, и да няма кой да живее в него” и „достоинството му друг да вземе” [Деян. 1:20]. Иначе казано, с причисляването на Матия към единадесетте той трябва да заеме „запустялото” място на Иуда. И ако си припомним апостолския жребий на Матия в коя страна да проповядва, представен ни в текста на апокрифното апостолско деяние, то връзката между придобитата „кръвна нива” от Иуда като заплата за неговата неправда и страната на кръвопийството (човекоядството и пр.) се изяснява. Апостол Матия чрез своя апостолски подвиг трябва да преобърне модела на Иуда предателя. Апостол Матия отива в страната на безчестието, кръвопийството и човекоядството, в „кръвната нива на неправдата”. И тук двамата апостоли – Първозваният Андрей и последният по призвание Матия изпълняват своето апостолско назначение.

На последно място в изложението ще се представят факти, които показват предполагаема връзка между описаната в града на човекоядците картина и някои библейски твърдения за отклонения на юдеите, свързани с почитта на идоли и човешки жертвоприношения.

В книгата на пророк Иеремия, чрез думите на своя пророк, Бог изобличава юдеите за тяхното отстъпление от Завета. В гл. 7, стих 30 четем – „Защото синовете на Иуда вършат зло пред Моите очи, казва Господ; поставиха своите гнусотии в дома, над който е призовано Моето име, за да го осквернят и наредиха оброчища на Тофет в долината на Еномовите синове, за да изгарят в огън синовете си и дъщерите си, което не Съм заповядал и което на ум не Ми е идвало”. От приведения цитат научаваме, че Бог изобличава юдеите и им указва Еномовата долина, където намерили своя гроб много от техните деца, принесени в жертва на Молох.¹⁶ Смята се, че Молох и Ваал са едно и също езическо божество. Нему принасяли своите кървави човешки жертви.¹⁷ Към тези твърдения трябва да прибавим и едно наблюдение на Фр. Дворник¹⁸ – „Монахът Епифаний се съгласил с новата идентификация на човекоядския град с град Синоп¹⁹ в своето житие на ап. Андрей, писано IX век. Той не само положил човекоядците в Синоп, но и в добавка обвинил евреите от този град в съдействие на тази практика...” Ако си припомним и вече цитирания пасаж от житието на Андрей (по Синод. изд.), където Андрей и „Матей” тежко пострадали от юдеите в Синоп, то явно има резон семантично да обвържем неприелите Христос за свой Месия юдеи с описаните в апокрифа обитатели на града.²⁰ Тази семантична връзка може да се възприема по отношение на опозицията „приели – неприели Христос за Спасител”, а също и във връзка с евангелския цитат, представящ отговора на събралата се юдейска тълпа при съда над Христос. [Мат. 27:24-25]: „Пилат като видя, че нищо не помага, а се усилва смутнята, взе вода, та уми ръце пред народа и рече: „Невинен съм за кръвта на Тоя Праведник. Вие му мислете. И целият народ отговори и рече: Кръвта Му нека да бъде върху вас.”

Така всички юдеи, неприели Христос за Син Божи и Спасител, поемат върху себе си маркера на тази кръвнина, която иначе апокрифният текст със своите специфични фабулни и стилистични възможности разработва чрез фантастично-приказния мотив за страната на човекоядците.

БЕЛЕЖКИ КЪМ МЕДИЕВИСТИЧНАТА ЧАСТ

1. Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. Съст. и ред. Д. Петканова. С., 1981, 185-195. В съставителските бележки към съответния текст се дават сведения за славянските преводи на апокрифа.
2. Вж. **Жития на светните**. С., Синод. изд., 1991, 574-575.
3. Вж. **Dvornik, Fr.** The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of Apostle Andrew (Dumbarton Oaks Studies), Cambridge, Massachusetts, 1958, 205.
4. **ВНГ**, т. I, 29.
5. **Santos Otero, Aurelio de** Die Handschriftliche Überlieferung der Altslavischen Apokriphen, band I, Walter die Gruyter, Berlin, New York, 1978, 67-83.
6. Вж. **Жития на светните...**
7. Информацията е от картотеката на доц. Кл. Иванова.
8. Вж. **The Oxford Dictionary of Saints** и **арх. Сергей (Спасский)**. Полный месяцослов востока, т. III, 317.
9. Вж. **Dvornik, Fr.** Op. cit., 200-207.
10. Фламион счита, че двете деяния – на Андрей и Матия и на Петър и Андрей са възникнали в Египет около 400-та година и че са написани от египетски монах, който бил вещ в гръцкия език. **Ibid.**, 201.
11. **Ibid.**
12. **Ibid.**, 206.
13. Вж. **Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет**. Синод. изд., С., 1995.
14. Вж. **Пс. 40:10; Иоан 13:18; 18:3.**
15. Вж. **Пс. 68:26; 108:8.**
16. Вж. **Попов, Хр.** Ръководство за изучаване пророческите книги на Ветхия завет. С., Синод. изд., 1990, 136.

17. Според **Пълна православна библийска енциклопедия**, т. 1. ВТ, 1993, 128, идолослужението на Ваал у древните евреи се съпровождало с голяма тържественост и пищност. Вж. **3Цар. 16:32** и **4Цар. 10:26**.

18. **Dvornik, Fr. Op. cit.**, 207.

19. **Ibid.**, 206.

20. Вж. житието за 7.03. на Светите свещеномъченици, пострадали в Херсон. В: **Жития на светите**. С., Синод. изд., 1991, 132.

II. ЕТНОЛОЖКА ЧАСТ

Спецификата на етноложките изследвания изисква преди началото на конкретния анализ да бъдат направени две важни уточнения.

1. В заглавието на настоящата работа не е заявена предварително принадлежността на разглежданите представи към която и да е културна традиция, тъй като общият за медиевиста и етнологата литературен текст, върху който се работи („**Деяния на светите апостоли Андрей и Матей**” – Матия), е един от преводните текстове в корпуса на българската апокрифна книжнина.

2. При анализирането на примери от българския фолклор, както и от домашната ни апокрифна традиция („**Слово от Кирил Философ как покръсти българите**”), ще бъдат търсени модели на отношение към мотива за людоедството, битували и запазени в българската менталност.

В българската фолклорна традиция мотивът за човешки жертвоприношения и човекоядство се среща най-вече във вълшебните приказки, които, поради самата си същност, пазят информация за практикуваните посветителски обреди на всеки народ.

Мотивът може да се открие и на ниво „фолклорна песенна традиция”. Той присъства в песни от българския хайдушки епос, където е пряко обвързан с представата за т. нар. „грешен хайдутин”, и в някои характерни фолклорни балади¹. Според Николай Ненов, мотивът в тези текстове също е отглас от българския модел на посветителна обредност.

Към това могат да се прибавят и две твърде показателни вярвания. Едното е свързано с празнуването на Секновение – Отсичане главата на Свети Йоан Кръстител (29 август), когато, според фолклорната вяра, не трябва да се ядат червени плодове и да се пие червено вино, защото това е все едно да се пие от кръвта на светеца². Другото вярване е документирано при българките мохамеданки от областта Горен Рупчос, Средните Родопи – при тях нарушаването на забраната за аборт се наказва на „Онзи” свят с изяждане на опеченото в тава абортирано дете³.

Фактите от българската апокрифна традиция, които са разгледани тук, са почерпени от преводния апокриф „**Деяния на светите апостоли Андрей и Матей**” – Матия и от приетия в науката за домашен апокриф „**Слово от Кирил Философ как покръсти българите**”, публикувани в първи том на поредицата „Стара българска литература”⁴.

Акцентът в анализа на апокрифа „**Деяния на светите апостоли Андрей и Матей**” – Матия е поставен върху композиционната организация на текста и използваните повествователни модели. Изводите, до които се стига, са следните:

1. В апокрифа се откроява реализация на композиционни и повествователни модели, характерни за вълшебната приказка. В конкретния случай е реализирана мотивната и композиционна схема: „**Герой, преминал през изпитание – среща с човекоядци**”.

2. Вероятно, повествователната линия, която представя героите на апокрифа – Андрей и Матей – Матия, има за основа знания за нехристиянски човекоядски обичаи.

3. Опозицията **християнин – човекоядец**, всъщност, е аспект на глобалната опозиция **християнин – нехристиянин**.

Етноложкият поглед върху материала поставя и множество други въпроси, свързани с конкретната реализация на мотива за андрофагията в апокрифни и фолклорни текстове, документиран в българските земи. Затова тази част от изследването остава с отворен финал. В тази връзка има два проблема, които заслужават специално внимание:

1. Според Д. Петканова, най-ранният български превод на апокрифа „**Деяние на св. ап. Андрей и Матей**” – Матия е направен през XI в., а именно по това време (византийското владичество в българските земи), според А. Калоянов, Т. Моллов и др. изследователи, се извършва актуализация на старобългарския шаманистичен ментален и обреден модел⁵. Възниква въпросът има ли връзка между тези два факта в светлината на опозицията **православно християнство – шаманизъм, православен религиозен култ – шаманистични посветителни обреди, християни – „не дотам” християни** (разбирай например, варвари, човекоядци, богомили) и т.н.?

2. Защо авторът на т.нар. „Солунска легенда” („Слово от Кирил Философ как **покръсти българите**”), написана според повечето изследователи през XII в., която носи патоса на Кирилометодиевото дело и на новопокръстения български народ, нарича същите тези българи „човекоядци”? Допускат се два отговора на този въпрос:

2.1 Авторът на творбата не е българин, а е православен византиец.

2.2 Авторът е българин – православен християнин, на византийска църковна или административна служба.

И двете твърдения обаче водят към заключението, че той се противопоставя на тенденциите за връщане на шаманистичната посветителна обредност в българските земи по време на византийското владичество в тях.

3. Дали посветителните обреди, свързани с представата за ритуална смърт и прераждане в следващ, по-висок социален и възрастово-полов статус, не са изглеждали на православните християни като „човекоядство”, „андрофагия”, „обредно изяждане на хора”?

БЕЛЕЖКИ КЪМ ЕТНОЛОЖКАТА ЧАСТ

1. Ненов, Н. Българската хайдушка епика. С., 1999, 51-99.

2. Архив на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл” (ААО) - с. Югово, общ. Лъки, 1997, папка № 5 – инф. Елена Иванова Стратева, р. 1926 г. в с. Югово, обр. 7 кл., земеделие; зап. А. Йорданова, м. юли 1997 г.

3. ААО – с. Лъкавица, общ. Лъки, 1995, папка № 2 - инф. Анка Асенова Джурова (Джумлина Сюлейманова Берберова), р. 1953 г. в с. Лъкавица, обр. IV отд., земеделие; зап. А. Йорданова, м. юли 1995 г.

4. Стара българска литература. Т. 1 „Апокрифи”. Съст. и ред. Д. Петканова. С., 1981.

5. Вж. напр. Калоянов, А. Българското шаманство. С., 1995; Старобългарското езичество: Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. ВТ, 2000; Моллов, Т. Мит – епос – история: Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992 – 1092 – 1492). ВТ, 1997 и др.